Ajalooline Ajakiri, 2025, 2 (192), 165–171

Garlieb Merkel poliitilise mõtlejana

Kadi Kähär-Peterson, *Garlieb Merkel's Political Thought: A Baltic Perspective on Enlightenment* (Tartu: University of Tartu Press, 2025), 263 lk, ISBN 978-9916-27-895-6.

17. juunil 2025 kaitses Kadi Kähär-Peterson Tartu Ülikooli õppehoones Jakobi 2 (auditoorium 224) ajaloo erialal doktoritööd "Garlieb Merkel's Political Thought: A Baltic Perspective on Enlightenment". Töö juhendajaiks olid professor Pärtel Piirimäe ja professor Eva Piirimäe, oponent oli filosoofiadoktor Pauls Daija (Läti Rahvusraamatukogu).

Juba oma tehniliselt ilmelt vastab uurimus igati klassikalise väitekirja formaadile: selle põhiosa maht on ilma bibliograafia ja eestikeelse kokkuvõtteta umbes 700 000 tähemärki, millest vähemasti kolmandiku hõlmab silmaga hinnates joonealune aparatuur; kasutatud kirjanduse nimistu on muljetavaldav. Oletan, et Kadi Kähär-Peterson on läbi lugenud enam-vähem kõik, mis Merkeli käega ja Merkeli kohta on paberile pandud. Omaette väärtuseks võib niisiis pidada mitte üksnes Merkeli teoste bibliograafiat (lk 221–226), vaid ka kogu väitekirja probleemistikuga seonduvat kirjanduse loetelu.

Tegu on tervikliku monograafiaga kuues peatükis ("Mõtestades Merkeli isikut", "Inimsuse ajaloo plaanid", "Ajaloofilosoofia", "Pärisorjuse probleemi lahendamas", "Vabad lätlased ja eestlased", "Rahvuste Euroopa"), millele lisanduvad üldine sissejuhatus ja kokkuvõte; ka iga peatükki alustab ja lõpetab individuaalne sissejuhatus ja resümee. Lugeja jaoks võib seda sisse- ja väljajuhatamist ehk käe otsas talutamist olla kohati liiga palju, sest see toob kaasa kordusi laadis "järgnevalt hakkame uurima seda" või "eelnevalt uurisime toda" ning muudab teksti niigi piisavalt raskepärase sammu veelgi raskemaks. Kuid võib-olla on see kõik pedagoogilistel kaalutlustel viljakas. Ja ehk on sellised autometatekstilised raamistused olnud ka autorile enesele tarvilikud märgistamaks oma teed liikumisel uurimuse ühelt astmelt teisele. Kompositsioon on igatahes ühtlaselt välja peetud ja stilistiliselt mõjub ingliskeelne tekst igati rahvusvahelist taset rahuldavana.

Temaatilises plaanis on Kähär-Petersoni monograafia võib-olla et üleüldse kõige hõlmavam Merkeli loomingu käsitlus, mis siiani võtta. Süvauurimuslikke sissevaateid Merkeli mõtlemise ja tegutsemise eri aspektidesse on varasemast mõneti olemas, kuid vist mitte keegi pole püüdnud ühe uurimistöö piires nii avaralt ja üksipulgi kujutada Merkeli kui poliitilise

https://doi.org/10.12697/AA.2025.2.04

filosoofi haaret. Siin on koos Merkel kui universaalajalooliste skeemide looja, Merkel kui ühiskonna- ning eriti kui Baltimaade kolonialismi- ja pärisorjusekriitik, Merkel kui saksa poliitik ajakirjaniku relvis. Olen ise varem osutanud sellele, et Merkelit kui Baltimaade ajaloo kriitilist ümberkirjutajat ei saa käsitleda lahus tema suurest ajaloofilosoofilisest nägemusest, tema kujutluslikust "ajaloo rattast", mis jagab pikas perspektiivis õnne ja hukatust igale rahvale. Enamasti on ajaloolased Merkeli suurtesse skeemidesse suhtunud üsna hoolimatult või isegi halvakspanuga, pidades neid praktilisele asjaajamisele peale kasvanud poeetiliseks liiglihaks. Kadi Kähär-Peterson nõnda ei arva. Tema väitekirja ülesehitus, mis hakkab pihta Merkeli visandatud inimajaloo üldplaanist ja liigub sealt edasi Balti ajaloo probleemide juurde, võimaldab avarat maailmavaatelist tausta kaasavat käsitlust. Tänu sellele omandab Merkel ka publitsistina senisest veelgi suurema kaalu.

Väitekirja esimeses peatükis ("Untangling Merkel's Persona") antakse sisutihe ülevaade Merkeli elust ja avalikest rollidest. Meelde jääb siit eeskätt see, et Merkel ise määratles end Balti ühiskonnas mediaalse ehk klassidevahelise või -ülese persoonina, vaba literaadina, kes seisis sotsiaalsete äärmuste ehk läti talupoegade ja Balti aadlike vahel, mis võimaldas tal nende sõltuvussuhteid erapooletult hinnata (lk 37). Oma teiseks uhkuseasjaks pidas ta – eelnevast tulenevalt – publitsiteedi (*Publicität*, *publicity*) ehk asjade avaliku arutelu algatamist muidu nii kildkondlikus Balti ajakirjanduses (lk 47). Merkeli joone jätkajaks, seda eriti avalikkuse (*Öffentlichkeit*) kultuuriteoreetilise mõtestamise osas, sai tema noorem ja varasurnud sõber, Pärnust pärit Carl Gustav Jochmann (1789–1830), kes jäi isikuna – erinevalt eneselärmakast Merkelist – eluajal täiesti tundmatuks, kuid on täna Saksamaal temast kindlasti tuntumgi.

Üks avastuslikumaid näib mulle olevat väitekirja teine peatükk ("Plans for a History of Humanity"), kus tutvustatakse Merkeli elus kaks korda päevakorda kerkinud kavatsust kirjutada inimkonna ja inimsuse üldajalugu. Et varem peeti Merkelit pigem nõrga ajaloonärviga publitsistiks, siis on tema ajaloofilosoofiliste seisukohtade vastu huvi tundnud vähesed, ehkki viimaseil aastakümneil on selliseid uurijaid esile tõusnud, nende seas ka siinkirjutaja. Aga minu teada ei ole siiani vaatluse alla võetud Merkeli teostamata jäänud elutööprojekti, universaalajalugu, mis aitab kõiki tema sellekohaseid pudemeid näha suure mõttelise terviku osistena. Et Kähär-Peterson liigub ühtviisi vabalt nii Merkeli eluloolises andmestikus kui ka tema ideedeilmas, siis on tal õnnestunud nende liitmisel leida üsnagi tähtis keskenduspunkt. Merkel kui maailmaajalooliste ideede generaator tahtis neid ideid kehastada (empiiriasse suunata) ka maailma rahvaste uues

suures narratiivis – ja sellega rahvaste elukäiku mõjutada, nõnda, nagu ta enda ja nii mõnegi teise arust oli "Lätlastega filosoofilise aastasaja lõpus" (1796) tagant tõuganud pärisorjuse kaotamist Baltimaadel (Merkel oligi eeskätt mõjutuskirjanik, nagu rõhutab väitleja).

Merkeli eluajal publitseeritud sellesuunalised tekstid näitavad siiski, et ta ei jõudnud palju kaugemale üldiste ideede esitlusest; empiirilist näite- ja täitematerjali ei suutnud ta märkimisväärselt koguda. Juba tema kärsitu meelelaad ei olnud ilmselt nii monumentaalseks ettevõtmiseks valmis. Kuid Merkeli maailmavaate mõistmisel on ta universaalajaloo visandid kahtlemata üliolulised. Näiteks tulenes Merkeli tsüklilisest ajaloovaatest järeldus, et maailmakultuuri siiani enim panustanud rahvad on need, kes on tänaseks vajunud uude primitiivsusse: etiooplased, malailased ja teised, ent näiteks ka juudid. Säärane pilk aitas vältida lihtsameelseid hierarhiaid ülematest ja alamatest rahvastest.

Selles peatükis oleks ehk tahtnud kuulda ka universaalajalugude üldisest mainest ja levikust Merkelit ümbritsevas ajas.

Väitekirja kolmandas peatükis ("Philosophy of History") on vaatluse all Merkeli üldised kujundid ajaloo käigu mõistmiseks. Rahvaste ajalugu kirjeldab Merkel oma loomingus läbivalt tsüklilise skeemi abil ("toores" kultuur saavutab "klimaatilise" kultuurina haripunkti, andes oma impulsi maailmakultuuri, et taanduda seejärel "metsistumusse"), ent toob mingil hetkel sisse ka inimkonna pideva edenemise idee. Väitekirjas nähakse seda kui mõtlemise personaalse paradigma vahetumist (*he changed his view*, lk 84), ehkki mööndakse ka edaspidi, et tsükliline skeem ei kao Merkeli mõtlemisest kuhugi. Tundub, et vaadete muutumise asemel oleks parem kõnelda nende täienemisest (või vaateist erinevalt tasapinnalt), ning et rahvaste tsükliline elukäik ja kogu inimkonna üldine progress on kokku sobitatavad spiraalse arengu kujundis (mida väitekirjas lk 95 ka mainitakse), kus säilivad nii ringjoon kui ka tõus. Praeguses esituses, kus tahetakse leida ühte dominanti – *kas* ringi *või* tõusujoont –, võib jääda mulje, et väitleja satub vastuolude küüsi.

Neljas peatükk ("A Solution to the Issue of Serfdom") on Merkeli ideede seisukohalt täpse mõistelise keskendusega, tuues välja talle kui sotsiaalsele mõtlejale iseloomuliku. Jean-Jacques Rousseaust inspiratsiooni saanud Merkeli järgi on iga (kodaniku)ühiskonna aluseks vaikimisi eeldatav kooselukokkulepe, nõndanimetatud algleping (*Urvertrag*), mis ei pruugi olla ei materiaalses kirjas vormistatud ega isegi mitte eksplitsiitselt sõnastatud. Töös näidatakse Merkeli poleemikat David Hume'i lepinguteooriaga, milles vaikiv kokkulepe ei tule kõne alla. Säärasel kujul on Merkeli algleping mingi inimestele ühine moraalne sisetunne, mis tunnustab iga

kaasinimese isiklikku vabadust, kõigi kodanike võrdsust ja igaühe võimekust enesetäiustumiseks.

Et algleping on Merkeli käsituses suhteliselt salapärane ja samas möödapääsmatu hõljum, mis nagu Immanuel Kanti moraaliseadus täidab "hinge üha uue ja kasvava imetluse ning aukartusega", ning millel ei pruugi olla materiaalset kandjat, siis tekib küsimus selle tuvastatavusest ühiskonna toimemehhanismina. Kui algleping on inimese hinge omamoodi loodusseadus, siis miks seda mõnes ühiskonnas ei järgita? Kuidas on võimalik loodusseadust eirata? Autor osutab, et lepingu unustamine on võimatu: alglepingu puhul pole tegu ei kirjaliku dokumendiga, mis võidakse ära kaotada või kehtetuks tunnistada, ega suulise kokkuleppega, mille olemasolu võidakse täielikult unustada (lk 117). Tuleb võrdluseks meelde üks Prantsuse revolutsiooni alusdokumente, "Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsioon" (1789), kus öeldakse, et "avaliku elu pahede ja valitsuste vale tegutsemise sisuliseks põhjuseks on see, et inimeste loomulikke õigusi ei tunta või ollakse need unustanud või neid ei taheta tunnistada ja põlatakse". Niisiis – loomuõiguse põhimõtteid on võimalik unustada ilmselt seetõttu, et loomuõigus on juriidika valdkonda paigutuv mõiste. Et raamatu autor on Merkeli alglepingu määratlenud rangemalt kui loomuõiguse, pigem kui inimese kantiaanlikus stiilis seesmise moraaliseaduse, kui inimese ühe algseadumuse, inimeses peituva loodusjõu, siis tekib küsimus selle eiramise võimalikkusest.

Ainus loogiline lahendus tundub olevat see, et igaüks, kes käitub vastupidiselt oma hinges hävimatule alglepingu tajule, saab seda teha vaid iseenese kallal vägivallatsedes. Teise inimese kallal vägivallatseda tähendab vägivallatseda esmalt enese kallal. Vägivald on väljumine inimese määratletusest. Sestap rõhutab ka Merkel, et võivad mööduda aastasajad, mil ühiskonnas ei arvestata alglepinguga, aga alglepingu ignoreerimine on nagu tuli tuha all, mis viimaks lahvatades viib ikka ülestõusuni.

Merkeli seisukohta selgitada püüdes maadleb autor ka pärisorjuse kaotamise reaalses protsessis üles kerkinud tähtsaima küsimusega: kas isikliku vabaduse kõrval anda talupoegadele ühtlasi neile õiguslikult kuuluv maaomand? Tema järgi jõuab Merkel üsna traditsioonilisele ja ka tegelikult teostunud lahendusele, nimelt et vallutusõigus andis "võõrastele röövlitele" siiski teatava omandiõiguse maale (lk 123). Seda lubavat ka algleping. Lätlased ise käitunud algul oskamatult ("nõrgalt") ja andnud oma õigused ära. Merkeli seisukohtade veidi ebalev esitus mõjub usutavana, sest tõenäoliselt kõikus ka Merkel ise.

Kõige rohkem küsimusi tekitab viies peatükk ("Free Latvians and Estonians"), kus vaetakse Merkeli suhtumist Balti põlisrahvaste

germaniseerimisse. Suunaandvaks on väitlejale olnud Thomas Taterka artikkel, milles lükatakse ümber väide hilisemast Merkelist kui germaniseerijast ja räägitakse temast kui rahvuste "amalgaamimise" eestkõnelejast. Germaniseerimine on 19. sajandi Baltimaade kultuuriruumis tundlik ja mõnevõrra ka salakaval probleem, sest germaniseerija-silti kiputi sajandi teisel poolel – rahvusliku teadvuse tõusuajal – mõnele mehele kergesti kaela riputama. Selleks ajaks oli germaniseerimine omandanud juba üheselt halvamaigulise tähenduse. Olen ise pidanud kaitsma Carl Schirrenit, kel on germaniseerija-maine tänu sellele, et ta ÕES-i presidendina kuulutas 1862. aastal välja eestlastele mõeldud saksa keele õpiku ja grammatika konkursi.

Tundub, et Kähär-Petersoni peatükis muutub ideoloogilise rinde käsitus liiga lihtsaks. On ühelt poolt olemas germaniseerijad ehk saksastajad, teiselt poolt amalgaamimise poolehoidja Merkel. Amalgaamimist defineeritakse kui kahe asja ühendamist sel moel, et mõlemad säilitavad ühendis oma põhiomadused (lk 172), mis tähendab keelelisel väljal, et nii sakslased kui ka lätlased oskavad mõlema rahva keelt. See annab ka lätlastele võimaluse valida *ise* (mitte baltlasest vahetalitaja kaudu) oma lugemismaterjali ning seega haridusliku edenemise eeskujusid. Et läti talupoegadega suhelnud baltlased oskasid läti keelt juba eelduslikult, siis on küsimus tegelikult vaid lätlaste saksa keele oskuses. Mingil hetkel võib väitekirja lugedes tekkida isegi mulje, et Merkel pidas silmas saksa keele õpetamist lätlastele nii-öelda võõrkeelena, mis muidugi lahendaks kõik probleemid, sest selle vastu ei saa ju kellelgi midagi olla. Kuid nõnda see ilmselt ei olnud, säärane vaade oleks olukorra moderniseerimine. Läti ja saksa amalgaam oli Merkeli meelest ikka mõlemat keelt vabalt valdav lätlane, sest ainult selline sai olla pädev saksakeelse kirjasõna kohta otsuseid langetama – olemuselt lätlane, kes valdab saksa keelt emakeele tasemel.

Ja see oli ju tegelikult ka eesrindlikest valgustajatest "germaniseerijate" ideaal. Valgustajaid ei iseloomustanud veel emakeele-hardus, mida võimendas (eel)romantism, kus keelt hakati pidama rahva hingeks (Eesti-poolsel Liivimaal esindas seda seisukohta mõõdukal määral Johann Heinrich Rosenplänter). Kõik reaalsed keeled olid valgustaja silmis mingi ideaalse (jumaliku) keele ebatäiuslikud variandid, kuid haritud keeled seisid ideaalile lähemal. Oma algse emakeele vahetamine harituma keele vastu ei tähendanud valgustajale mitte hinge äraandmist, vaid jumalikule valgusele lähemale jõudmist. Ja sellises õhustikus oli veel 19. sajandi algul tegelikult ülimalt tõenäoline, et saksa keele hästi kätte saanud lätlasele või eestlasele muutub see mitte ainult esmaseks töö-, vaid ka elu- ja elamuskeeleks. Germaniseerimisel/amalgaamimisel oli üldse huvitavaid varjundeid, nii näiteks pani meie rahvuslik suurmees Friedrich Robert Faehlmann 1842.

aastal kirja seisukoha: peame arendama eesti keelt ja kultuuri just seetõttu, et oma emakeeles kõrgemale arengujärgule jõudval eestlasel tekiks vajadus liituda mõne veelgi kõrgemasse arengujärku jõudnud rahva keelega. Mõeldud oli muidugi eeskätt saksa keelt.

Ühesõnaga, ma ei näe 19. sajandi alguse Baltimaade valgustuslikus kõnepruugis suuremat vahet germaniseerimise ja amalgaamimise vahel, ehkki iga isik mõistis asja veidi omamoodi. Pärisorjuse kaotamise järel korraldas näiteks Kuramaa Kirjanduse ja Kunsti Selts lätlaste ja eestlaste germaniseerimise alase debati, mida nõnda ka avalikult nimetati. Germaniseerimisel oli toona neutraalne tähendus, see oli üks vabade lätlaste ja eestlaste edasise arengu strateegiaid. Diskussioonis võttis muuseas sõna Saaremaa tuntud eesti keele imetleja ja arendaja Johann Wilhelm Ludwig von Luce, kes kahetses, et germaniseerimine on ajalooliselt maha magatud, ja väitis, et kui eestlane oleks end sajandite jooksul sakslasega keele kaudu amalgaaminud (*wenn er [= der Este] sich mit dem Deutschen durch die Sprache amalgamirt hätte*), oleksid rahvuslik-seisuslikud vahekorrad nüüd lahendatud ja võrrand "rahvus = seisus" oma aktuaalsuse minetanud. Luce seisukoha on väitleja oma töö lõppversioonis ka ära toonud.

Niisiis jääb Merkeli erilisus kultuuride keelelise amalgaamijana minu jaoks tõestamata. Vähe on toodud võrdlusmaterjali teiste autoritega, mistõttu lugeja peab lihtsalt uskuma, et Merkel mõtles teistmoodi kui nõndanimetatud tavalised germaniseerijad. Peatüki suhteline nõrkus on ehk veel see, et vähe on toodud seisukohti Eesti alalt, Luce arvamusele lisaks saame teada ka Rosenplänteri ja Masingu skeptilisest hoiakust Heinrich Zschokke "Kullategijate küla" tõlkimise asjus.

Kuues ja ühtlasi viimane peatükk ("The Europe of Nations") vaatleb Merkeli reaalpoliitilisi seisukohti napoleoniseeritavas Euroopas ja tema pürgimusi saada ajakirjanikuna angažeeritud nii Saksa riikluse tugevdamisse kui ka Vene propagandamasinasse. Selles peatükis tulevad hästi esile Merkeli isiklikud identiteediheitlused (kus on see õige isa- ja kodumaa, kas Liivi-, Vene- või Saksamaa?) ja tema valmisolek tuua heitlikes olukordades välja oma üks või teine tahk. Väitleja püüab (ja see on ju loomulik!) leida Merkeli valikutes alati positiivset ja ratsionaalset, kuid lugeja mulje on pigem see, et Merkeli puhul tuleb arvestada ka emotsionaalsete ja pragmaatiliste otsustega. Korraliku kirjeldava teadlasena väldib Kähär-Peterson piinliku täpsusega igasugust psühhologismi (vaid korraks vilksatavad Jürgen Heegi toel "haiglaselt kõrge eneseteadvuse" ja "kadeduse" motiivid, lk 53, 201), kuid Merkeli isiku tõepärasel portreteerimisel ilmselt päris ilma psühholoogiliste hinnanguteta läbi ei saa. Igatahes on viimane peatükk oma rikkaliku ja mitmekesise informatsiooniga taas üks nauditavamaid,

ehkki Merkeli isiku koodana koorub sealt paratamatult välja tema teatav poliitiline tuuleliplus. Kas on see autori meelest õige mulje?

Kokkuvõttes on tegu väga tõsise, töömahuka ja informatiivse monograafiaga, õieti ju standardteose potentsiaali aimata laskva uurimusega, mis vääriks terviklikku ja võib-olla pisut kergema sulega läbikirjutamist ka eesti keeles. Väitekirja kolmas ja viies peatükk on eesti keeles leitavad vastavalt ajakirjades Acta Historica Tallinnensia (2024) ja Ajalooline Ajakiri (2026, ilmumas). Kuid eestikeelne raamat Merkelist oleks väärtus omaette. Lätis on Merkel lausa rahvuskirjanik. Tema esik- ja peateos "Lätlased" on läti tõlkes ilmunud üheksal korral, eesti keeles aga mitte ainsalgi. Ometi on selles raamatus need, keda Merkel tähistab "lätlastena", käsitatavad ühtlasi eestlastena. Kui meil pole ka võtta Merkeli oma teoseid (välja arvatud "Liivimaa esiaja" esimese osa tõlge aastast 1909), siis kaunistaks eesti kirjakultuuri ometi kõige esinduslikum tema kohta kirjutatud uurimus.

JAAN UNDUSK